

Hoe kunnen musea omgaan met menselijke resten in hun collecties?

Verslaggevers
Met dank aan

Lieselot Cornelis (ETWIE), Katrijn D'hamers (FARO), Saidja Steenhuyzen (FARO)
Marjan Doom, Olga Van Oost, Freddy Mortier, Marie-Sophie de Clippele, Maarten
Couttenier, Lies Busselen, Manon Parry, Hugo DeBlock, Michaël Mariën, Isabelle De
Groote, Stijn van Rossem

Fotograaf

Michiel Devijver

INHOUD

1. Inleiding	3
2. Een ethische code voor menselijke resten in musea	4
3. Menselijke resten in de schemer van het recht	5
4. Menselijke rariteiten: de sociale relevantie van medische musea vergroten	6
5. Menselijke resten van gekoloniseerde personen in musea: van fysische antropologie naar repatriëring	8
6. Sessie 1: De terugkeer van erfgoed verworven in koloniale contexten	9
7. Sessie 2: Publiekscommunicatie en -begeleiding rond menselijke resten in musea, on- en offline	12
8. Sessie 3: De ethische code in de praktijk	15
9. Een terugblik op de dag door Stijn van Rossem	19

---

1. INLEIDING

Voor welke uitdagingen staan collectiebeherende instellingen als het gaat om het verzamelen, bewaren, onderzoeken en tentoonstellen van (delen van) menselijke individuen? Op dinsdag 24 oktober 2023 organiseerden FARO en GUM - het Gents Universiteitsmuseum een studiedag waarin we samen met u een blik wierpen op deze collecties en de uitdagingen.

Recente onderzoeken zoals HOME en MEMOR tonen aan dat er ook in Belgische collecties (delen van) menselijke individuen zijn ondergebracht. Zo zitten er momenteel minimaal 30.000 archeologische menselijke resten in 56 collecties in België (musea, universiteiten en particuliere collecties). De meerderheid van deze resten maken deel uit van historische en prehistorische collecties uit België zelf. Maar Belgische collecties bevatten ook deelcollecties van buitenlandse origine, zoals de verzamelingen van schedels uit de hele wereld die in de Belgische prekoloniale en koloniale context zijn verzameld en in het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen zijn ondergebracht.

Belgische collecties bevatten daarnaast ook kleinere verzamelingen van uiteenlopende geografische oorsprong, perioden en verzamelcontexten: archeologische collecties van mummies, religieuze relikwieën, verbrande beenderen, schrompelkoppen en talrijke uit menselijke resten samengestelde artefacten (muziekinstrumenten, ceremoniële hoofdtoeien, enz.).

Medische collecties die aangelegd werden in het kader van onderzoek en onderwijs werden in de HOME- en MEMOR-onderzoeken buiten beschouwing gelaten. Feit is wel dat er in verschillende Belgische universiteiten en wetenschappelijke instellingen collecties met menselijke resten bewaard worden, al dan niet met instemming van de persoon zelf en/of hun nakomelingen.

Deze collecties roepen vraagtekens op. Moeten ze bewaard blijven? Welke relevantie hebben ze vandaag nog? Verdienen deze menselijke overblijfselen een specifiek statuut? Is een specifieke behandeling noodzakelijk? Wat doen we met menselijke resten waarvoor deze personen nooit instemming gaven? Bestaat er een ethisch kader voor het tentoonstellen van personen? Hoe communiceren we over deze aanwezigheid naar een breed publiek?

Over het bewaren, onderzoeken en tonen van menselijke resten in musea is steeds meer debat. Sommige musea namen reeds een standpunt in, en besloten, net zoals het American Museum of Natural History, om nooit meer menselijke resten te tonen. Er werd hier immers nooit toestemming voor gegeven. Het antwoord op de vraag of nog lichamen kunnen getoond worden van tot slaaf gemaakte personen of van hen die vermoord werden door een koloniale bezetter is duidelijk voor deze musea. Neen, dat doet men niet meer. Maar is het beslissingsproces om het al dan niet tonen van (delen van) menselijke lichamen wel altijd zo eenduidig? Dringt een 'neen' zich op? Of zijn er toch ook nog uitzonderingen mogelijk? Wanneer zou het dan wel kunnen en wanneer niet? Tijdens deze sectordag verkenden we verschillende perspectieven op de aanwezigheid van menselijke lichamen in musea.

2. EEN ETHISCHE CODE VOOR MENSELIJKE RESTEN IN MUSEA

Waar situeren menselijke resten zich vanuit strikt ethisch oogpunt? Dat vroeg Freddy Mortier, em. Prof. Ethiek aan de UGent, zich af. Ergens tussen ding en persoon. Immers, dingen hebben geen belangen of rechten, personen wel.

Mortier presenteerde een voorstel voor een strikt ethische code voor menselijke resten. Daarbij vertrekt hij van morele aspecten van menselijke resten zoals het respect voor personen (onschendbaarheid, verbondenheid met een sacraliteit) en rechtvaardigheid (bij contexten van onrechtvaardigheid moet er een oplossing komen zoals restitutie of compensatie). Mortier stelt bijkomend ook voor om 'gevoeligheid' uit de discussie te houden aangezien het kan leiden tot onnodige censuur en verarming.

Dit geeft volgende ethische benadering:

- > Stap 1: bepaal de educatieve, wetenschappelijke, esthetische waarde (pass of no pass)
- > Stap 2: toepassing van morele normen
  - Is er een context van onrechtvaardigheid?
  - Bepaal de ethische status tussen object en persoon aan de hand van deze vijf criteria (graad van persoon)
    - Toestemming of weigering van de persoon (wat wou de persoon dat er met het lichaam gebeurde? En wat als er noch toestemming of weigering is?)
    - Toto- of pars-pro-toto resten (integrale lichaam of bepaalde lichaamsdelen (zoals het hart) ligt dicht bij 'persoon' dan andere delen zoals een vijfde rib)
    - Identificeerbaarheid (is de persoon gekend bij naam?)
    - Nabijheid tot afstammelingen (nabijheid in de tijd: hoe verder in de tijd, hoe minder persoon, maar het begrip 'familie' kan naargelang de context ook ver in het verleden spelen)
    - Verbonden met een belangrijke gebeurtenis (narratieve nabijheid)
- > Stap 3: Leg uit waarom je niet-morele normen (zoals fatsoen, religieus, lichamelijke expressie...) al dan niet in rekening brengt, gegeven stappen 1 en 2. Wanneer de persoonsgelijkenis hoger scoort, moet deze rechtvaardiging dan ook sterker zijn.

Een belangrijke overweging is daarbij de dialoog en samenwerking met herkomstgemeenschappen.

3. MENSELIJKE RESTEN IN DE SCHEMER VAN HET RECHT

Dat beargumenteerde Marie-Sophie de Clippele, prof aan de Universit  Saint-Louis Bruxelles. Zij pleitte voor een duidelijker statuut dat aangeeft dat er iets specifiek geldt voor menselijke resten, en dat dit ook specifiek in erfgoedrecht aan bod moet komen. Ook het regime kan beter: alleszins zouden menselijke resten buiten de markt moeten gehouden worden, als kan binnen de handel nog wel (voor bv redenen van repatriatie).

Enkele argumenten hiervoor:

- > Het rechtelijke statuut van menselijke resten in België is niet zo duidelijk. Volgens het burgerlijk wetboek zijn menselijke resten zelfs voorwerpen. Bij archeologische vondsten is er bijvoorbeeld geen aparte rechtelijke categorie voor menselijke resten. Toch zijn er enkele indicaties in de bestaande wetgeving dat de wetgever wel bezorgd is. Denk aan het recht van nabestaanden op lijkvoorziening, of het persoonlijk recht van een ieder om een eigen vorm van begrafenis te kiezen. Artikel 23 van de grondwet, het waardigheidsbeginsel, zou kunnen betekenen dat er ook een collectieve waardigheid is doorheen generaties. Het strafrecht voorziet dan weer in een vervolging wanneer een graf niet wordt gerespecteerd. En tot 20 jaar na de dood wordt de afbeelding van de overledene beschermd. Tenslotte is er ook de bioethische wetgeving die een duidelijke omgang regelt van organen en gebruiken van andere materialen van een overledene.
- > Het statuut van menselijke resten zou kunnen evolueren doorheen de tijd, en sterker gebonden zijn aan familie net na dood, maar meer in vergetelheid vallen na verloop van tijd. Dergelijke evolutie in het statuut leunt op bepaalde rechtspraak, maar is niet eenduidig. Het is moeilijk om eensgezindheid te vinden over hoeveel tijd moet passeren om menselijke resten weliswaar nog steeds met waardigheid te behandelen maar minder onder familiale bestemming. Het begrip 'familie' kan immers uiteenlopend ingevuld worden, in sommige gevallen zelfs tot 500 jaar terug in de tijd. Drie elementen helpen om ook in erfgoedrecht om te gaan met de familiale bestemming of de algemene waardigheidsbestemming van menselijke resten: elementen, categorieën en leeftijd (wanneer vallen resten niet meer onder familiale bestemming en dus als erfgoed beschouwd kunnen worden).
- > Menselijke resten in publieke museumcollecties zijn publiek eigendom en daardoor ook onvervreemdbaar: ze kunnen niet in de handel komen. Indien een repatriatie zich opdringt, moeten ze daarom ook eerst gedesaffecteerd worden uit het openbare domein. Voor privécollecties zijn er meer risico's op vermarkting aangezien de eigenaar aan zet is. Toch is hier ook actie mogelijk door bv een beroep te doen op een schending van de morele openbare orde. Een goede ontwikkeling zou zijn om de resten al dan niet buiten de handel te plaatsen, dan ten minste buiten de commerciële markt zodat ze nog wel juridisch kunnen circuleren voor bijvoorbeeld repatriatie.

4. MENSELIJKE RARITEITEN: DE SOCIALE RELEVANTIE VAN MEDISCHE MUSEA VERGROTEN

Maken sommige musea geen overhaaste conclusies met het wegnemen van menselijke resten, onderzocht Prof. Dr. Manon Parry. De vele internationale voorbeelden van het verwijderen van menselijke resten, zou kunnen veronderstellen dat er een brede consensus bestaat omtrent bewaren en tentoonstellen ervan. Parry suggereert ahv de bevindingen van haar onderzoek dat er een grotere diversiteit bestaat aan meningen, zowel binnen als tussen instellingen, maar ook tussen landen en bij belanghebbenden. Parry meent dat ook aandacht nodig is voor degenen die een sterke band ervaren met het eigenlijke materiaal. Een voorbeeld is de aanwezigheid van foetussen met een anatomische variatie en beperkingen. Door taboes over deze lichamen, worden deze net heel beladen en verdwijnen ze in de coulissen van de samenleving, terwijl ze net ook een rol kunnen spelen bij het omgaan met zwangerschapsverlies, abortus of anatomische variatie en beperkingen, of een meer realistische kijk op en risico's van zwangerschap.

Parry adviseerde om al te veel paternalistische ideeën te hanteren over wat men denkt dat het publiek zou willen. Er moet meer ruimte komen voor meerstemmige verhalen.

Het huidige klimaat van controverser vertroebelt de praktijken van curatorische zorg die betrokken zijn bij het cureren van collecties van menselijke resten - intimiteit met en genegenheid voor specimens en respect voor hun waarde. In de plaats daarvan wordt deze zorg overschaduwd door een vertekend beeld in de mediastormen van institutionele arrogantie, minachting, afstand - we hebben de emotionele kant van het werk niet onthuld aan het publiek ...

De beweging om musea te dekoloniseren heeft ook te maken met het gebrek aan diversiteit in het beroep (besluitvormers), en met de hedendaagse ongelijkheden: medisch racisme, seksisme en ableïsme.

We moeten kritischer overwegen voor wie het "opruimen" van collecties bedoeld is en waarom sommige musea zo snel capituleren, vooral wanneer dit leidt tot fouten zoals repatriëring naar verkeerde plaatsen en overhaaste handelingen zoals groepsbegravenissen of zelfs vernietiging van overblijfselen.

Veel van deze reacties doen denken aan oudere modellen van paternalisme/bescherming zoals het opnieuw sluiten van collecties waardoor ze alleen toegankelijk worden voor de medische elite of voor wetenschappelijk onderzoek. Dit gebeurt echter zonder interdisciplinaire analyse en kritische blik. Een deel van dit onderzoek maakt gebruik van steekproeven van historisch menselijk materiaal op manieren die niet veel verschillen van het verleden: overdreven beweringen over biologie, geslacht en gender, bijvoorbeeld, of de nieuwe "raswetenschap" die duidelijk naar voren komt in sommige genetische onderzoeken.

Aanbevelingen:

- Financiering van het onderzoek dat een beter begrip van de collecties mogelijk maakt
- Tijd om doordacht te werk te gaan.
- Hoe die tijd te kopen: publieke discussie over de geschiedenis van de praktijk in het museum en de emoties/connecties van de conservatoren.
- Activiteiten die de betrokkenheid met het publiek stimuleren: meer tijd, processen, niet slechts tentoonstellingen (of verwijderingen).
- Erkennen en accepteren van een breder scala aan reacties/redenen/motivaties om geïnteresseerd te zijn in deze collecties: observeer, betrek en demonstreer deze. Intervenieer in het mediaverhaal om dit gecompliceerdere beeld te laten zien.
- Deze collecties zijn controversieel juist omdat ze krachtig zijn.

- Toeschouwers kunnen meer aan dan soms wordt aangenomen, en sterke reacties zijn niet alleen iets om te vermijden.
- Maar er is meer betrokkenheid/interactie nodig. Middelen moeten op een andere manier prioriteiten krijgen. Zet in op doorlopende activiteiten en relaties. Ga niet enkel op zoek naar een volledige oplossing die musea vrijpleit van verantwoordelijkheid.

5. MENSELIJKE RESTEN VAN GEKOLONISEERDE PERSONEN IN MUSEA: VAN FYSISCHE ANTROPOLOGIE NAAR REPATRIËRING

Uitdagingen in verband met menselijke resten zouden moeten opgenomen worden in duidelijke samenspraak met de landen van herkomst, lokale gemeenschappen en de diaspora, zo meende Maarten Couttenier van het AfricaMuseum. Musea moeten ook kritisch kijken naar hun eigen verzamelgeschiedenis.

Vandaag worden er in het AfricaMuseum geen menselijke resten meer tentoongesteld. Maarten Couttenier verwijst hier naar het advies van het [Belgisch Raadgevend Comité voor Bio-Ethiek](#) dat zich boog over deze ethische kwesties.

De discussie is daarmee niet afgelopen. Musea moeten zich blijven afvragen en onderzoeken hoe menselijke resten, maar ook materialen zoals foto's en archieven, in de collecties zijn geraakt. Er zijn verschillende resten en materialen die getuigen zijn van donkere bladzijden uit de kolonisatie maar ook van wetenschappen die een raciale categorisering verdedigden. Om raciale theorieën zoals die van Paul Broca en Paul Topinard te staven, verzamelden wetenschappers en musea schedels om hun eigen superioriteit aan te tonen. Na Wereldoorlog II en het failliet van de fysieke antropologie die gestoeld was op raciaal denken, verzamelden kolonials, zoals Van de Ginste, echter nog steeds schedels in Congo. Het AfricaMuseum ging via archieven en orale getuigenissen verder op onderzoek. Hierbij stond het opbouwen van relaties tussen museum, diaspora en Congolese partners centraal. Naast inventarisatie en herkomstonderzoek was het HOME-project ook gericht op het formuleren van advies aan beleidsmakers. Uit de vele interviews die gerealiseerd werden door museumpersoneel en de Congolese partners van WAZA en Collectif Faire-Part bleek dat iedereen in Congo voorstander is van een repatriëring van 'menselijke resten', of beter van 'de voorouders'.

6. SESSIE 1: DE TERUGKEER VAN ERFGOED VERWORVEN IN KOLONIALE CONTEXTEN

De sessie werd begeleid door Hugo DeBlock, conservator etnografie GUM en Prof. Antropologie bij Afrikastudies UGent. Hugo licht toe om tijdens de colleges 'antropologie' geen foto's meer te tonen van menselijke resten. Hugo toont ook geen 'craniomachine' meer die gebruikt werd voor schedelmetingen, wel een kunstwerk van Yuki Kihara.

Schedel van Lusinga

Er zijn nog steeds verschillende beladen objecten waaronder menselijke resten aanwezig in Belgische musea zoals de schedel van Lusinga.

Deze werd bijvoorbeeld als grote afbeelding getoond tijdens de VRT-uitzending 'De afspraak' van 27 september 2018. Een kunstwerk van Aimé Mpane dat de schedel van chef Lusinga voorstelt, in het AfrikaMuseum werd getoond. Maar hierop is de kritiek dat enkel een kunstwerk niet voldoende is om een beladen geschiedenis op te lossen.

Een borstbeeld van Emile Storms, die de schedel ontvreemde, werd reeds weggehaald uit Elsene. Toen Storms stierf, heeft de weduwe veel materialen geschonken aan het KMMA waaronder de schedel van Lusinga. In 1964 werd die overgebracht naar het KBIN.

De schedel zelf werd nooit getoond want was in contradictie met de beschavingsmissie. Antropologen wilden door schedelmetingen een hiërarchie in zogenaamde rassen aantonen. Terwijl voor de beschavingsmissie net moest worden aangetoond dat er door beschaving vooruitgang werd gebracht.

Nkisi Nkonde en Luba-masker

Ook andere collectiestukken getuigen van een gewelddadige verwerving.

Voorbeelden zijn de [Nkisi nkonde](#) en het [Luba-masker](#). Daar zitten dan wel geen menselijke resten in. Het Luba-masker werd geroofd door Oscar Michaux in het dorp Luulu. In 2018 staat een afbeelding ervan nog op de cover van 'Unrivaled Art' van het AfricaMuseum. Het lijkt dat er nog een frictie is tussen conservatieve en progressieve stromingen in het museum.

Rambaramp

Maar wat als objecten ook (delen van) menselijke resten zijn? Een voorbeeld zijn de Rambaramp: grafbeelden uit Vanuatu. Zij bevatten een schedel van een gestorven voorouder. Over de schedel wordt geboetseerd. Het Vanuatu Cultural Centre en het National Museum vragen nu om alle menselijke resten weer te repatriëren. Tot nog toe keerden slechts drie Rambaramp terug. Ook al worden ze al lange tijd teruggevraagd, toch blijven ze nog in musea. Maar de meningen zijn soms ook verdeeld: nakomelingen kunnen het ook een voorrecht vinden dat een voorouder in het museum staat. Er is nog steeds een internationale handel in Rambaramp.

Nog veel menselijke resten in musea

Een groep van 8 beelden in het Musée Quai Branly wordt erg dramatisch getoond: donker. De bezoeker kijkt zo naar de andere. Wanneer bezoekers beseffen dat de beelden een schedel bevat, worden ze populair als publiekslievelingen. Veel menselijke resten uit de periode van het 'wetenschappelijke racisme' rusten nog steeds in de schuiven van musea en archieven. In verschillende federale collecties zijn ook nog menselijke resten aanwezig; getatoeëerde huid an Samoa-gemeenschappen.

Er zijn vele netwerken en richtlijnen. Opvallend is dat het weer de witte wereld is die hier mee komt. Ook herkomstonderzoek blijft een wit ding. Er zit veel belofte in het samenwerken met herkomstgemeenschappen en hedendaagse kunstenaars en activisten. Maar dat vraagt veel tijd en budget. Het AfricaMuseum werkte oa samen met Collectief Mémoire Coloniale, Bamko-Cran, Bruxelles Panthères en Blacks speaks back.

In de zomer van 2022 werd een federale wet van kracht over de teruggave van roofkunst. Maar deze heeft vele beperkingen: enkel geldig voor federale instellingen en enkel betrekking op DRC, Ruanda en Burundi. Stedelijke musea vinden hier geen soelaas in aangezien het de stedelijke overheid is die de collectie bezit. En daar is vaak geen draagvlak om een standpunt omtrent restitutie in te nemen.

Het is belangrijk om het moment te blijven grijpen voor meer aandacht en het belang te blijven aantonen.

Case GUM

Het GUM ontving in 2012 een bruikleen van ongeveer 3000 objecten het voormalige Nijmeegs Volkenkundig museum en het Volkenkundige Missiemuseum Tilburg. Daar zitten 13 schedels bij uit Indonesië (Borneo en Taninbar). De collectie werd eerst binnen Nederland aangeboden, maar daar bleek geen interesse.

Sinds 2016 eindigde de bruikleen, maar gebeurde er ook verder niet meer mee. Er gingen geen alarmsignalen af bij het einde van de bruikleen. Wanneer echter na 10 jaar niet om teruggave wordt verzocht van roerende goederen, gaat het eigenaarschap over.

Na hernieuwde contacten met Missio bleek de bruikleen niet meer gekend. In december komt men kijken naar de collectie: wil men schenken aan het GUM of wil men bepaalde stukken terug. Archiefonderzoek bood slechts beperkte antwoorden. Oa een brief dat het ging om patrimonium dat Nederland niet mag verlaten.

Er werd reeds een restitutieclaim aan het GUM gericht ivm de schedels uit Borneo. Het GUM kan als academische instelling restitueren, dus wellicht wordt het een schenking. Als het echter bij een langdurige bruikleen blijft, zijn er meer uitdagingen: het eigenaarschap verandert dan niet.

Getuigenis Missiemuseum

Dit museum kreeg een schenking van 300 Afrikaanse sieraden van na 1960 waarbij de herkomst meestal onduidelijk was. Men wil een duidelijke focus leggen op onderzoek. Als men dat beslist dat iets terug moet, zal dit ook doorgaan. Er zijn ook schilden waarin menselijke resten zijn verwerkt. Gelukkig kan men een onderzoek starten dankzij wetenschappelijke subsidies. Men wil met verschillende vragen rekening houden: houden wij de stukken? Stelle we tentoon? Of bezorgen we het terug aan de gemeenschap? Zijn wie wel eigenaar van de collectie? Of moet dit terug naar de eigenaar: de kloosterorde die dit schonk.

Uitdagingen

- > Welke acties kunnen ondernomen worden vanuit het museumberoep om dringender tot actie over te gaan?
- > Welke morele of juridische stappen moeten we nemen?
- > Wat zijn de valkuilen van restitutie van objecten of menselijke resten naar hun plaats van oorsprong?
- > Wie bepaalt het discours?
- > En wat bepaalt wat restitutie is, als concept, is?

Bedenkingen

- > Wat menselijke resten betreft, heeft het Belgisch Raadgevend Comité voor Bio-Ethiek al duidelijke aanbevelingen gemaakt. Musea kunnen dit volgen.
- > Musea kunnen toch al veel doen, ook al kost het veel geld en tijd. Onderzoek kan ook los staan van repatriatie. Samenwerken kan zeker met archieven, en met onderzoek op het terrein. Daarvoor zijn menselijke resten niet nodig. Wel de bereidheid om de onderzoeksmethodologie te herbekijken.
- > Het is een zeer westers idee van willen weten vanwaar objecten komen. Waarom moeten ze dat weten? Gaat het niet eerder over hoe musea werken? Hoe hebben ze dienst gedaan in koloniale propaganda? Een museum gaat niet over Afrika, maar over België zelf. Een interessante uitspraak van Ciraj Rasul is '*Museums should get rid of their histories*'. De zelfreflectie ontbreekt nog vaak.
- > Soms wordt te veel gefocust op producten. Het is veel werk om informatie over menselijke resten terug te vinden. Maar ook met het weinige dat men vindt kan men wel duidelijk communiceren. Bovendien kan je ook kijken naar het engagement dat je met deze stukken kan nemen in plaats van de vraag al dan niet tentoon te stellen. Je kan ook heel wat andere kwesties aankaarten. Voor verschillende bezoekers kan toch tonen net louterend zijn. Dan

laat men zich ook niet verlammen door een choquerend karakter. Je vertrekt dan vanuit de het publiek, en niet vanuit een consumentenlogica.

- > Musea kunnen ook meer teruggeven dan enkel de objecten. Hoe werd een stuk gecategoriseerd in het museum, hoe werd vorm gegeven aan de beschavingsgeschiedenis? Wat met archiefstukken? Je kan met landen afspreken wat men dan wil: enkel het object over ook de beschijvingsgeschiedenis teruggeven? Het Wereldmuseum onderneemt dit onder de titel van *'Production of cultural memory'*.
- > Dat de vraag om teruggave er nog niet is, wil niet zeggen dat men moet stilstaan. Wanneer je open en duidelijk informatie deelt, zullen de reacties wel komen.
- > Musea letten best op dat ze het debat niet gaan claimen omdat ze meer middelen hebben. Het moet niet gaan om zomaar iets terug te geven, maar wel in gesprek gaan. Door in overleg te gaan, creëer je de meest vruchtbare bodem om ergens te komen. Ook het archiefwerk is erg zwaar: echt moeilijk om iets bruikbaar terug te vinden. Het gaat om kilometers archiefmaterialen, die bovendien in digitale vorm nog eens een ecologische impact hebben om te bewaren. Ook niet alle archieven werden reeds gedigitaliseerd. Toegankelijkheid is ook een probleem: zware bestanden die amper te openen zijn. Bovendien is het echt zoekwerk waar alles zich bevindt. En niet iedereen krijgt toegang.

Wat kunnen we als museumprofessionals doen?

- > Archieven toegankelijk maken
- > Duidelijkheid verschaffen over de rol van musea en over de context waarin ze werk(t)en
- > Toegankelijkheid van museumdepots verbeteren
- > Collecties beter toegankelijk maken: alle collecties publiceren en delen. Ook de mogelijkheid voorzien dat mensen overal ter wereld informatie kunnen toevoegen. (Voorbeeld datahub Nederland)
- > Taaltoegankelijkheid verbeteren. Vertaling is vaak enkel beschikbaar voor de titels, niet voor de veldbeschrijvingen.
- > Durven beslissen vanuit missie en visie.
- > Musea kunnen het voortouw nemen. Transparantie van onderzoek en communicatie maken dat ook activisten geïnspireerd raken en ook de boodschap verspreiden.
- > Aandacht hebben voor objecten die misschien geen menselijke resten bevatten, maar wel een zielsverbinding hebben.

7. SESSIE 2: PUBLIEKSCOMMUNICATIE EN - BEGELEIDING ROND MENSELIJKE RESTEN IN MUSEA, ON- EN OFFLINE

Sessie begeleid door Dr Marjan Doom (directeur van het GUM, anatoom en dierenarts) en Michaël Mariën (verantwoordelijke Communicatie & Interactie bij GUM & Plantentuin).

In deze break-outsessie werd dieper ingegaan op museale publieksbemiddeling en communicatie rond menselijke resten in expo's en collecties. Er werd vertrokken vanuit de casus van de permanente opstelling van het GUM. Vanaf de opening in 2020 werd een deel van de medische collecties voor het eerst getoond. Welke keuzes werden er gemaakt in wat wel of niet te tonen? Zou men vandaag nog dezelfde keuzes maken? Hoe communiceert men erover in woord en beeld? En hoe gaan bezoekers ermee om?

Lang voortraject

Het GUM is open sinds 2020, maar er kwam een **lang voortraject** aan te pas. De keuzes die toen gemaakt zijn voor de permanente opstelling, zijn niet per se de beslissingen die het team vandaag nog zou maken. De tijdscontext is anders, de maatschappij is veranderd. Het is steeds een uitdaging om een opstelling, die er ca. 10 jaar zal staan, te creëren. Je kan als museum en collectie niet altijd even snel inspelen op veranderingen als dat de maatschappij verandert en de mensen verwachten. Het traject is logger en trager dan de gebeurtenissen in de samenleving.

Tot nog toe werd vanuit een buikgevoel omgegaan met menselijke resten. Daarnaast is ook een theoretisch kader en afstemming met de sector toonaangevend.

- > Tijdens het voortraject werd er in het Rommelare instituut (voor forensische geneeskunde) in de autopsiezalen een expo georganiseerd: Post Mortem – Vesalius tussen kunst en wetenschap, in 2015.
- > Zalen als 'lieux de mémoire': hoe ga je er met respect en waardig mee om? Hoe ervaren mensen deze ruimte als ze erbinnen komen?
- > Scenografie: bepaalde sfeer kan je creëren: koud en kil of sereen en uitnodigend tot contemplatie. Geen sensatiezucht, hoewel sensatie ook normen kan uitdagen en mensen kan doen reflecteren.
- > Samenwerking met kunstenaars: om de ruwheid eraf te halen, om het gesprek mogelijk te maken. Kunstenaars mogen in tegenstelling tot musea wel vanuit het gevoel en het individu spreken en kunnen zo makkelijker de dialoog aangaan. Omgaan met de dood en het dode lichaam roepen existentiële vragen op: ook dat moet je doen in een museum als plek voor contemplatie. Dus in plaats van een rauwe autopsietafel te tonen, was er de kunstinstallatie van Johan Jacobs: het lichaam komt los van de tafel, kijkt neer op zichzelf en daalt dan weer neer.
- > Een tentoonstelling is een vorm van passieve publieksbemiddeling. Ervoor zorgen dat curatoren aanspreekbaar zijn, erbij zijn tijdens een rondleiding, begeleiding etc: actief, meer ruimte voor dialoog en context.

Tijdens het voortraject zochten ze naar hoe ze de heel diverse en rijke collecties kunnen vertalen naar een opstelling die moet gaan over het wetenschappelijk proces, dit alles rekening houdend met tekstbemiddeling en scenografie.

Getoonde specimens

- > Preparaten pathologie: bij 'Classificeren'. Ze laten een zekere abstractie toe. Veel mensen hebben niet door dat het menselijke resten zijn. Ze hebben ook een esthetische waarde. Er zitten ook vrij recente preparaten bij. Een

preparaat bevat de maag- en darminhoud van een meisje (darm zelf is niet aanwezig). Het menselijke rest is hier niet aanwezig maar wordt wel gesuggereerd. Het nodigt de kijker uit om in het verhaal te stappen van dat meisje.

- > Menselijk preparaat van het hoofd van een vrouw van anatoom Burggraave (mid 19^e eeuw).
- > Stukje huid waarin de lymfevaten opgespoten zijn met kwik. Het is abstract, esthetisch, het roept nieuwsgierigheid op en brengt een bepaalde geladenheid mee. Wat zien we nu juist? De missie en visie van wat het museum wil vertellen, wordt hier verbeeld: trial & error van de wetenschapper.
- > Preparaten van eerste vrouwelijke arts, begin 20^e eeuw. Bloedvaten van de schedel werden opgespoten om bloedvoorziening van de hersenen in kaart te brengen. Vele mensen (dus variaties) werden in kaart gebracht. Mensen herkennen het niet als menselijke resten!
- > De forensische schedels uit het Rommelare instituut zijn een belangrijke en grote referentiecollectie. Heel duidelijk weet je of deze een man of vrouw is etc. Vandaag zou het GUM dit niet meer tonen (wel beschikbaar stellen om onderzoek op te doen): er zou eerst herkomstonderzoek moeten gebeuren. Wellicht zijn er nabestaanden te identificeren en moet er een gesprek volgen.
- > Veel preparaten die geen rechtstreeks menselijke resten hebben, maar die afstammen van een individu.
  - Wassen model van Baretta. Dermatologische patiënten mouleren en op die manier evolutie van ziekteprocessen in kaart brengen. Het gezicht is geanonimiseerd maar het blijft een herkenbaar persoon.
  - Röntgenfotografie
  - Plaasteren model van een torso dat gebruikt werd om studenten scanningtechnieken te laten lezen. Het is duidelijk gemouleerd op een persoon/lichaam, als je de voorkant van deze torso bekijkt.

Er is een groot verschil tussen iets wat heel herkenbaar is als 'mens' en minder herkenbare delen: een hoofd of een foetus ten opzichte van afgietsels van hersenen of organen. Deze geven een heel andere perceptie bij het publiek. Wat wordt er niet getoond? Een volledige foetus op alcohol. Het is zo 'in your face' dat men enkel een schok voelt (en uit). Contemplatie is niet meer mogelijk/wordt niet meer gedaan op dat moment.

Publiek

Wat doet het GUM naar het publiek toe in publiekswerking, publiekcommunicatie en programmatie? Want de keuzes zijn in een bepaalde tijdsperiode gemaakt, maar dat wil niet zeggen dat deze niet kunnen evolueren. Binnen het museum heb je de context, geef je context van menselijke resten mee. Buiten het museum is dat niet altijd het geval.

- > Er is een scherm aan de inkom met een trigger warning en de melding dat bezoekers geen foto's mogen maken van menselijke resten.
- > Dezelfde boodschap is per object beschikbaar in de tentoonstelling zelf. Het hangt nog niet bij de organen, wel bij de herkenbare menselijke resten;
- > Je kan bij de balie een plannetje vragen als mensen willen weten waar de menselijke resten zich bevinden, zodanig dat bezoekers een route kunnen kiezen om eromheen te gaan. Het plannetje wordt nauwelijks gevraagd;
- > Er worden bewust geen hoekjes met aparte hoekjes en gordijntjes gecreëerd. Dit zou een gevoel van sensatie geven en net meer interesse opwekken.
- > Op de website worden geen menselijke resten getoond. In communicatie ook niet.
- > Als medewerkers foto's zien van menselijke resten op Instagram, vragen ze aan die bezoekers om het beeld te verwijderen.
- > Het museum bevraagt de beleving van het publiek op kwalitatieve wijze: welke impact hebben de menselijke resten op hen?

Bespreking van enkele foto's van menselijke resten in publieke collecties en media.

In het begin van de sessie worden er een aantal beelden getoond. Die afbeeldingen gaan de groep rond en deelnemers geven aan wat voor hen kan en wat niet (als bezoeker van een museum).

- > Een belangrijk aspect om mee te nemen is de herkomst van de menselijke resten.
- > Pacemakers, Beauchênepreparaat, relikwie of röntgenopnames lijken minder problematisch.
- > Er is ook ethische uitdaging verbonden aan het tentoonstellen van mensen die wel toelating gaven. Bij Körperwelten speelt bijvoorbeeld een commercieel aspect. Misschien ook wel sensatiezucht. Men vraagt zich af waarom lichamen als pokerspelers met een sigaret worden getoond.
- > In een kerk kan een schedel precies wel, als relikwie. Als ditzelfde in het museum zou staan, zal niet iedereen 'ja' gezegd hebben;

- > Bij didactische musea waar bijvoorbeeld chirurgen in opleiding komen, zou het wel kunnen om menselijke lichamen te tonen. Men weet waar men binnen gaat, het is ook duidelijk uitgesproken. Wel is er een verschil tussen wat men toont in de opstelling en wat men toont op een website.
- > Bij het tentoonstellen van gemummificeerde lichamen zijn diverse overwegingen. Heeft een betrokken herkomstgemeenschap een stem? Is er toestemming? Een context van geweld of onrechtvaardigheid? De meeste gemummificeerde lichamen blijken immers niet op legitieme wijze in de collecties beland. Is er een verschil tussen tonen in Egypte zelf of tonen in Europa?
- > Door toestemming van familie kan er mogelijk wel tentoongesteld worden. Een voorbeeld wordt gegeven van een Siamese tweeling die gedoneerd werden door de ouders.
- > Vandaag krijgen patiënten het eigen geamputeerde been niet meer mee: zij zouden het kunnen doneren aan een museum.
- > Forensische schedels zijn mogelijk te verwachten in een museum over wetenschap. Maar wanneer familie niet op de hoogte is dat die tentoongesteld worden, kan het niet. De schedels werden op vraag het gerecht bewaard en kwamen in de collectie terecht (als bewijsvoering). In dit geval zou men de familie moeten zoeken. Kan er al iets gebeuren tussentijd, alvorens herkomst- en contextonderzoek is gebeurd en de schedels uit de opstelling gaan? Denk aan extra uitleg, of een tekst vanuit 'twijfel'.
- > prepraat van een vrouwenhoofd door de anatomie Burggraeve, preparaat om de bloedvaten in de hersenen te tonen, omringd met kant. Gaat om een vrouw uit Bijloke hospitaal, 1830. Er is nog te weinig onderzoek gebeurd, maar men kan het wel op de schaal tussen object en persoon zetten. Bij die criteria die er nu zijn, zou dit eerder onder 'object' vallen, terwijl het wel heel herkenbaar is als hoofd en mensen er toch sterk door geschokt kunnen zijn. Men neemt minder aanstoot aan afgietsels van schedels die hoger zouden scoren als persoon op dezelfde schaal.

Deelnemers brachten zelf een foto mee, korte bespreking van enkele van deze foto's:

- > Bij een archeologische opgraving werden relieken (menselijke resten) gevonden. Daar werd ruimschoots onderzoek op gevoerd. Het wetenschappelijk onderzoek werd gepubliceerd bij het KIK. De kathedraal wilde het onderzoek echter niet tentoonstellen, omdat er schedels te zien zouden zijn. Intern werd dan afgesproken om niet naar buiten te komen met het onderzoek. Het onderzoek is wel online toegankelijk, tot nu toe kwamen er geen negatieve reacties. Archeologische menselijke resten worden geregistreerd en bewaard, en beschikbaar gehouden voor onderzoek, maar niet getoond aan publiek, dus daar komen ook geen vragen.
- > Bij het KIK vormen menselijke resten meestal een onderdeel van relieken, en zodoende gezien als kunstwerken, die ook online verschijnen.
- > Bij een andere case besliste de Kerk zelf om 115 relieken niet publiek toegankelijk te maken.
- > Slachtoffers uit WOII worden herbegraven. Ze worden niet beschouwd als archeologische objecten. Het is natuurlijk een uitdaging om het verhaal te vertellen zonder skeletten te tonen, of zelfs zonder foto's van het opgravingswerk. Daartoe dienen dan 3D-prints maar die hebben minder impact.
- > Kunnen we nog wel menselijke resten in collecties bewaren. (Her)begraven zou ook het einde betekenen van de toegang tot wetenschap. Menselijke resten van nazi-praktijken werden heel snel begraven, zonder identificatie, geanonimiseerd. Misschien was onderzoek erop wel nuttig geweest.
- > In Ename werden honderden monniken opgegraven. Die bevinden zich nu in het depot. Er zijn ook opgravingen onder de kerk gebeurd, die resten werden herbegraven. Soms zijn er ook gevallen van verspreide beenderen in een kist.
- > Het GUM krijgt soms natte preparaten in de aanbieding, vb van een foetus. Ze kijken dan of die van een toegevoegde wetenschappelijke waarde zijn in de collectie. Als dat niet zo is, dan worden die gecremeerd in het ziekenhuis.

8. SESSIE 3: DE ETHISCHE CODE IN DE PRAKTIJK

Het doel van de sessie is een aantal casussen laten zien en van gedachten hierover te wisselen. Ook twee experts geven hun mening:

- > Freddy Mortier (UGent)
- > Isabelle De Grootte (UGent)

We maken duidelijk dat we het er niet moeten over eens zijn. Discussie mag.

CASE 1: waarschuwingstekens “er worden menselijke resten vertoond”

- > *Freddy*: Het gaat bijna om gevaartekens. Zo wordt er nog meer nadruk op gelegd en wordt de kans ontnomen om educatieve opportuniteiten te benutten.
- > *Isabelle*: Ik ben van mening het beter te markeren zodat mensen de keuze bewust kunnen maken of ze deze willen zien of niet.
- > *Publiek*: Heb je van tevoren met de herkomstgemeenschap overlegd of ze mogen tentoongesteld worden?
- > *Isabelle*: Dat is een andere vraag, we moeten steeds goed nadenken wat we tonen (is er toestemming...)
- > *Freddy*: Binnen het GUM hebben we ook zo menselijke resten, daarover hebben we gesproken met de brongemeenschap of ze het wilden dat deze werden tentoongesteld. Ze wilden het niet dus nog niet eens ter sprake gekomen intern of we dit gaan doen (sowieso niet). Het is steeds een afweging. Voor Aboriginals bijvoorbeeld, er zijn er 5000 in museale context zitten en die zou ik nooit tentoonstellen.
- > *Publiek*: Wat zeggen psychologen, pedagogen over deze soort waarschuwingbordjes, hoe we hier moeten mee omgaan?
- > *Freddy*: Geen idee, waarschijnlijk ook geval per geval bekijken? Vanuit het GUM weten we dat kinderen er vaak minder problemen mee hebben, zij zijn van nature heel nieuwsgierig en minder snel gechoqueerd.
- > *Publiek*: Wat zegt het publiek ervan? Want bezoekers weten het vaak wel dat er zoiets in het museum aanwezig is, alvorens ze er naartoe gaan.
- > *Freddy*: Bij ons merken ze het niet eens op, die bordjes.
- > *Publiek*: De taal hierin is belangrijk, dat het benadrukt dat het gaat om menselijke resten, i.p.v. het attractieve, daarom ook probleem met ‘de mummie’. Als we Netflix aanzetten, vinden we symbolen heel normaal. In museale context vinden we dat abnormaal.
- > *Isabelle*: We melden net dat kinderen er minder probleem mee hebben. Maar er zijn kinderen die het zich ook aantrekken. Als ouder kan je hierin de keuze maken, als het bord er is. Kan je zelf inschatten hoe je kind is en of dit kan of niet.
- > *Publiek*: Er is niet één publiek, er zijn van alle soorten publiek waar we moeten mee rekening houden. Maar je kan niet altijd goed voorstelling maken van wie binnenkomt en wie er aanstoot kan aan nemen. Die pretentie kan je niet hebben als instelling. Je moet niet voor iedereen anders denken.
- > *Freddy*: Binnen GUM hebben we ook de ervaring van de tentoonstelling ‘Phallus’. Deze was heel expliciet. Daar zijn ook veel kinderen naartoe gekomen, en hebben we geen opmerkingen rond gehad. Echter wel van museumprofessionals (die hier waren in kader van Erasmus+, Spaanse collega’s). Zij vroegen ons echt ‘Durven jullie dat laten zien?’. Professionals hebben vaak normen die beperkender zijn.
- > *Publiek*: Daarom toch de keuze aan de bezoeker laten en dit te zien als ‘triggerwarning’. Maar hier schrik je potentieel mensen af, komt dat dan niet neer op het feit dat we menselijke resten beter niet tonen?
- > *Publiek*: Ook, hoeveel icoontjes heb je nodig? Ook voor naakt bijvoorbeeld?
- > *Isabelle*: gevoeligheden komen en gaan doorheen de tijd. Vroeger was naakt veel minder een issue.
- > *Publiek*: Het heeft veel met cultuur te maken. Maar met de cultuur van wie? Van de norm-groep van het museum? De meerderheid van de medewerkers?
- > *Freddy*: Bijvoorbeeld de tentoonstelling in het Afrikamuseum die na één dag terug sloot, en nu enkel te bezichtigen is met persoonlijke rondleiding met gids.

- > *Isabelle:* Zaken tentoonstellen, is ook een erkenning van hun bestaan, erkennen dat dit erfgoed bestaat. Een andere manier van problematiek is de vraag hoe menselijke resten in Amerikaanse musea zijn geraakt. Dit werd namelijk vaak gedaan om het goedkoper was om te doneren aan een museum dan een begrafenissen te moeten betalen.
- > *Freddy:* Of bijvoorbeeld hier in het GUM hebben we ook een forensische collectie. Daarvan is alles gedetailleerd beschreven en deze mensen zijn gekend, maar zij zijn bijvoorbeeld het slachtoffer van doodslag en hebben dus niet gevraagd om in onze collecties terecht te komen. Daarvan weet ik bijvoorbeeld dat het in één geval gaat om een verzetsstrijder die met groot vertoon is begraven, zonder de schedel, want die is hier bewaard. Wat moeten we daarmee doen? We gaan die zeker niet tentoonstellen (de narratieve nabijheid is zeer groot). Moeten we dit vragen aan nabestaanden? Maar dat is er niet één, dat zijn er na verloop van tijd heel veel. Vragen aan verzetsbewegingen? Moeten we het hoofd bijleggen in het graf? Nee, want het graf verstoren, daar was men ook geen voorstander van.
- > *Isabelle:* Dit komt ook vaak neer op het verschil tussen zacht weefsel en skelet.

CASE 2: vrouwenhoofd van Adolphe Burggraeve

- > *Freddy:* Wanneer het meer te maken heeft met binnenkant van het lichaam, dan heeft men meer weerzinwekkendheid. Zo ook bij natte delen (fecaliën...). In dit voorbeeld is de esthetische functie niet losgekoppeld van de medische functie. Ook toen werd het voor het publiek te bezichtigen opgesteld om de discussie rond dood en hersenen te tonen.
- > *Isabelle:* Dit staat in onze collectie, in de bezoekerszaal boven van het GUM. Was voor ons ook even schrikken was bij het bekijken de eerste keer. Zelf ben ik niet voor het tentoonstellen van soft tissues in gemengde musea. Maar hier heb ik ook een probleem met het label. Het label is niet heel educatief, het gaat enkel over professor en zijn methoden. Je zou hier bijvoorbeeld nog een tekening van hersenweefsel kunnen toevoegen om dat educatieve er meer in te krijgen.
- > *Publiek:* Er staat ook een trapje bij voor kinderen, los van wat kinderen ervan zouden vinden. Je geeft ouders ook niet de kans om de keuze te maken voor het welbevinden van hun kind.
- > *Freddy:* Resultaten van wetenschappelijk onderzoeken moeten voor iedereen beschikbaar zijn, Burggraeve hield alles geheim, wij tonen het om net dat discussiepunt aan te tonen.
- > *Publiek:* Het zou ook van educatieve waarde kunnen zijn aan te tonen hoe we er veranderend naar kijken (hoe we dit zien als 'schokkend' of 'niet schokkend'), dat we daar over kunnen nadenken.
- > *Publiek:* De tekst is problematisch in mijn mening, ook 'vrouwenhoofd van' ... ook die kleine nuances. Mijn eerste vraag zou zijn, hoe komt die Burggraeve aan dit hoofd? Ik snap het argument niet van 'het was eerst verborgen, en nu tonen we het'.
- > *Freddy:* Het hoofd was niet verborgen, zijn techniek wel. Die maken we nu bekend via de audiogids (diepgaandere info).
- > *Isabelle:* Ik stel me ook de vraag, zouden we dit tentoonstellen als dit een Congolees hoofd was?
- > *Publiek:* Nee, maar nu ook gaat het om een arme (lage SES). Is ook misbruik van gemaakt.
- > *Publiek:* Het kaderen is beter, het verwijderen is het ontkennen.
- > *Publiek:* Maar ik vind het geen argument dat we het moeten tonen, om de geschiedenis bekend te maken. Daarvoor moet je alles toch niet altijd expliciet tonen. Je kan dat ook via tekst bijvoorbeeld doen.
- > *Freddy:* Maar het is inderdaad, dat het meeste wat we hebben van mensen is van diegene die geen case konden maken hiervoor.
- > *Publiek:* Het gaat ook om tentoonstellen versus depot. Maar is het niet onze ethische verplichting als museum dat alles wat we hebben in de collectie (in depot), we ook moeten tentoonstellen?
- > *Publiek:* Maar is tentoonstellen inherent respectloos?
- > *Publiek:* Moeten we niet zoeken naar een tussenoplossing? De context is hierin het probleem. Bijv. tentoonstelling over medische preparaten doorheen de tijd en dit hierin dan opnemen.
- > *Publiek:* Het raakt mij echt om op die criteria, schaal (cfr. criteria die Freddy in de voormiddag voorstelde) te bepalen of het om persoon of object gaat. Er zijn zoveel mensen die behandeld zijn als object, ook in koloniale context.
- > *Freddy:* Maar je moet natuurlijk beslissingen nemen over het al dan niet tentoonstellen.

CASE 3: skelet van Charles Byrne, the Irish Giant

- > *Isabelle*: Hij had expliciet gezegd dat hij niet in museum wou terechtkomen, hij wou begraven worden in de zee. Zijn skelet is gestolen en is dan ook tentoongesteld. Laatste keer dat ik er was werd het skelet nog steeds tentoongesteld.
- > *Freddy*: Het laatste dat we hebben gehoord, is dat een kunstenares gevraagd is om kopie te maken, maar enkel de vraag is gesteld, er is nog geen kopie. Maar ondertussen is hij wel weg uit de tentoonstelling, niet uit de collectie.
- > *Isabelle*: Moest hij nu leven, zouden er andere opties zijn: zoals de vraag of we 3D print/MRI kunnen maken.
- > *Publiek*: Insteek is toch dat er nu kopieën worden gemaakt, maar we weten al dat hij het niet wou, dus antwoord is toch al gekend?
- > *Freddy*: Is het niet meestal dat als er bezwaren zijn tegen gebruik van origineel, dan ook bezwaren tegen metingen en kopieën en scans?
- > *Isabelle*: Niet altijd, bij Maori mochten metingen behouden blijven, bij Aboriginals moest alles teruggegeven worden.
- > *Publiek*: Het roept hetzelfde ethische vraagstuk op, ook voor metingen en scans.
- > *Publiek*: Wat is nu nog de museale waarde ervan, van the Irish Giant?
- > *Freddy*: Toen werd zijn skelet bekeken in kader van bekijken van groeihormonen, vandaag is de wetenschappelijke waarde nihil want is allemaal reeds gekend. Maar om even stout te doen: daarom is de historische waarde nog niet weg, bijvoorbeeld rond het tonen van deze mensen en skeletten.
- > *Publiek*: Dan is het toch weer af te wegen, en lijkt het niet proportioneel, het nadeel en de uitdrukkelijke wens om niet in museale context opgenomen te worden tegenover die beperkte historische waarde.

CASE 4: Namibia Independence Memorial Museum - no human remains exhibited

- > *Freddy*: Dit is één van de weinige keren waar een genocide van een bevolkingsgroep echt gedocumenteerd is. Weefsel is van de skeletten gehaald en opgestuurd naar Duitsland. Stukken zijn teruggebracht naar Namibië in 2011, met furieuze reacties van Namibiërs, bracht woede opnieuw naar boven binnen de gemeenschap. In de tentoonstelling wordt melding gemaakt 'no human remains te zien', maar wel foto's van onthoofd hoofd. Is er een verschil?
- > *Publiek*: Via het beeld ben je geweld aan het reproduceren, de bedoeling is het publiek eraan te herinneren hoe gewelddadig het was, maar kan dat ook niet op andere manieren? Niet in tentoonstellingsruimte, wel in onderzoeksruimte bijvoorbeeld.
- > *Freddy*: Hier was duidelijk de bedoeling van kijk wat kolonialen gedaan hebben.
- > *Publiek*: Kan het gewelddadige duidelijk gemaakt worden zonder te choqueren met het hoofd?
- > *Publiek*: In het fotografisch museum is er ook zo'n voorbeeld, maar met een tekst die het kaderde, en dan moet je als bezoeker het doek opendoen om het dan pas te zien – vond ik zelf goede oplossing.
- > *Freddy*: Er zijn ook veel schilderijen, veel zaken, die net de bedoeling hebben om het publiek te choqueren. Bijvoorbeeld Goya, boodschap van zo erg is de oorlog. De bedoeling is het leed duidelijk te maken in al zijn brutaliteit.
- > *Publiek*: Maar nogmaals, is het dan nodig om dit zo te tonen? Bijv. Joods museum Berlijn, kunstwerk, metaal op metaal horen. Daar heb ik echt staan wenen, dat raakte mij echt. Ook dat kan zo'n gevoel teweegbrengen.
- > *Publiek*: Je kan ook die mensen erkennen door ze net te tonen.
- > *Publiek*: Het is ook gebeurd, dus moeten dit ook niet ontkennen.
- > *Publiek*: Er is ook zoiets als koloniale fotografie, ook erg waarheidsgetrouw, maar die machtsverhouding zit erin.
- > *Publiek*: De emotionaliteit zit ook niet in deze foto, wel in een kunstwerk soms.
- > *Publiek*: Daar is geen eenduidig antwoord op, dat is heel subjectief.
- > *Kristel (UGent)*: We zijn bezig met informatie aan het compartimenteren. Vanuit mijn eigen werk ben ik veel bezig geweest met de schedels die zijn overgebracht. Als bioloog kan ik wel iets plaatsen. Ik startte met de attributen, dan kwamen de schedels en pas bij één van de dozen zat er ook nog het volledige dossier en pas toen kwam het ook binnen. Pas bij het dossier kreeg het diepgang, te beginnen met attributen en dan schedels, dan bleef er voor mij een afstand. Het begon als object en dan pas werd het een persoon.
- > *Publiek*: In Tsjechië, in de Sindek kapel, werden duizenden schedels en beenderen gerangschikt door een gestrafte pater. Eerste aanblik van studenten 'oohh' en na kwartier staan ze ermee te lachen.
- > *Freddy*: Ook hier gaat het weer over onderscheid tussen vast en zacht weefsel.
- > *Publiek*: Het perspectief waardoor je kijkt, is in die zin ook belangrijk.

- > *Isabelle*: In het geval van het voorbeeld, dan is bij mij de vraag, dat is de foto maar wat staat erbij? We weten het verhaal niet. Zoals bij de vrouw in de bokaal, we weten het verhaal van de vrouw niet. Als we zoiets tentoonstellen, moeten we ook die andere kant bekijken.

CASE 5: Giuseppe Villella

- > *Publiek*: Zijn er bijkomende eisen van de rechter naar museum gedaan over hoe deze moeten tentoongesteld worden?
- > *Freddy*: Nee
- > *Publiek*: Wat was de reactie van de nazaten?
- > *Freddy*: Die waren er niet meer, het dorp ging hierin optreden als brongemeenschap.
- > *Publiek*: Als de brongemeenschap het terugvraagt, geef het dan terug. Voor het illustreren van de foute wetenschap, heb je deze schedel niet per se nodig.
- > *Publiek*: Is er een definitie van een brongemeenschap? Wanneer hebben die een rechtmatige claim? Is dat vanuit emotionaliteit? Is dat vanuit afkomst? Is dat vanuit politieke standpunten? Willen ze het tentoonstellen als toeristische attractie?
- > *Freddy*: Er staat dat ze vragen vanuit afkomst. Ze zouden een monument oprichten voor de verzetsstrijder.
- > *Publiek*: Maar draai het daar om? Het is een museum dus een instituut dus moet het die maar krijgen (sowieso)? Waarom moet de brongemeenschap hun claim verdedigen en niet het museum?
- > *Publiek*: Maar is de oplossing dan teruggeven aan iemand die er evenmin claim op heeft? Is er geen oplossing C met meer respect voor die persoon?

CASE 6: René Decartes

- > *Publiek*: Is het de originele schedel?
- > *Freddy*: Dat is sterk de vraag. De schedel is ontvreemd en in 1821 in een veiling opgedoken. Dan verkocht en uiteindelijk bij een museum ondergebracht. Het eigenaardige is dat de aanvullende eigenaars op de schedel zijn opgeschreven. Een onderzoek van 2020 duidt dat dit niet de originele schedel kan zijn.

CASE 7: Relieken

- > *Isabelle*: Kerk van Dendermonde: urne met beenderen: zogezegd van een heilige, maar waarschijnlijk gaat het om een 40tal individuen. Hierbij staat ook totaal geen kadering.
- > *Freddy*: Bijna niet te zien dat het om menselijke resten gaat.
- > *Kristel (UGent)*: Ons land staat vol, dit hoort dan toch bij onze cultuur? Dit zit ook nog allemaal in hun oorspronkelijke context.
- > *Publiek*: wat dan met een Boedhistische schedelbeker in een museum?
- > *Publiek*: Maar dan staat het niet meer in zijn oorspronkelijke context.

9. EEN TERUGBLIK OP DE DAG DOOR STIJN VAN ROSSEM

Stijn van Rossem is Hoofd Kennis en Collecties bij Allard Pierson. Allard Pierson beheert alle erfgoedcollecties van de Universiteit van Amsterdam. Het aantal menselijke resten is niet zo groot, wel wil men er een goed beleid rond ontwikkelen. De zorg voor omgaan met menselijke resten werd toegepast op de expo over [Fayoum-portretten](#). Dit zijn beschilderde houten plaatjes met het gezicht van de overledene, die op het gelaat werden gelegd. De expo besteedt aandacht aan de personen achter de mummieportretten. Het museum verwijderde een gemummificeerde hand. De uitleg woog niet op tegen de ethische keuze. Men wil ook goed bekijken hoe men stukken respectvol kan bewaren ook al worden ze niet getoond.

Met het uitlenen van gemummificeerde lichamen voor een tentoonstelling wil men ook zorgzaam omspringen. Want als er een commerciaal belang is, kan je de vraag stellen of het wel ethisch is. Het was te laat in het proces om de bruikleen van een mummie van een kind uit een Duits museum nog tegen te houden. Daardoor kon men in Duitsland nog wel onderzoek uitvoeren alvorens uit te lenen, aangezien onderzoek hier normaal niet toegelaten is.

Allard Pierson heeft de keuzes goed proberen te kaderen. En toeschouwers krijgen de keuze of ze het gemummificeerde kind eventueel niet willen zien.

Museummedewerkers hebben ook de menselijke resten geïnventariseerd. Dat leverde vele vragen op. Wat doe je met objecten die in de tijd al gemaakt zijn uit menselijke resten, zoals een speerpunt gemaakt uit bot? Wat met vriendenboekjes die mensenhaar bevatten? Wat met afbeeldingen van lichamen, afgietsels en foto's van personen die geen toelating gaven? Valt dat allemaal onder dezelfde categorie? En wat is respectvol wanneer het debat zich ook zal verplaatsen naar de omgang met (resten van) dieren?

Menselijke resten lokken veel emoties uit. Dat wordt ook geïllustreerd door verschillende musea die beslissen om de menselijke resten te verwijderen uit de expozalen. Maar daarmee is het probleem nog niet opgelost. Het moet respectvol verlopen. De vraag is ook wie bepaalt wat respectvol is en er ook iets over mag zeggen. Het is maar goed dat het complex is. Hoe ver kan je gaan in beslissingen? Moet je ook rekening houden met de gevoeligheden van het publiek? Tegelijk kan het problematisch zijn om stukken te verwijderen. De ethische code is interessant als discussiemethode om de omgang menselijke resten via parameters te overwegen.

Hoe kunnen we dit implementeren in een museale context? Hoe geven we rekenschap van onze keuzes? Wie mag mee rond de tafel zitten? En lieten we wel of niet rekening houden met gevoeligheden? Kunnen musea een plek zijn waar iedereen zich gehoord voelt? Kunnen musea een safe space zijn om het over verschillende emoties te hebben?

Restitutie is ook een tijdrovend proces. Traagheid is noodzakelijk om er een succes van te maken.

Menselijke resten moeten we niet zien als iets dat wordt opgelost door het weg te stoppen. Er is meer nodig. We moeten ook de geschiedenis van de eigen instelling erkennen. We moeten doordrongen zijn van dat musea macht hebben, die ze al dan niet kunnen/willen delen.

'*Slow curation*' is de boodschap. Die is eerlijk, open, onaf en betrokken. We moeten bewuster delen, en ruimte laten voor nuance om gesprek mogelijk te maken.

